

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477):930.2:314.04

Анна Гедьо

●

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ І. МАЗЕПИ ГРЕКАМ м. НІЖИНА: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У статті подається джерелознавчий аналіз універсалів українського гетьмана Івана Мазепи як законодавчих матеріалів з історії греків України. Розглядається еволюція гетьманських універсалів, які визначали правовий і релігійний статус Ніжинської грецької громади.

Історія перебування греків у м. Ніжині та створення ними грецької громади бере свій початок від середини XVII ст. Саме тоді в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торговельні шляхи. У цей час на території України утворився вакуум у торгівлі, через те, що традиційні зв'язки були розірвані, а місцеве населення було зайняте у бойових діях. Саме греки заповнили цю лауну. Спочатку грецькі купці приїжджали в Україну на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. – почали оселятися.

Греки обрали місцем свого поселення Ніжин не випадково – він був одним з великих міст України і завдяки вдалому географічному розташуванню відіграв роль важливого торговельного центру. Саме через Ніжин йшла торгівля з Росією, Туреччиною, Кримом. Шлях греків до Москви через Путивль проходив недалеко від Ніжина і вони мали можливість часто відвідувати його з товарами. Підвищенню ролі Ніжина сприяла і та обставина, що Київ у цей час був небезпечним місцем, і комерційні інтереси греків не дозволяли їм оселятися в ньому. Інша причина поселення греків в Україні – відсутність тиску на православну релігію з боку Туреччини. Існувала ще одна причина, яка приваблювала грецьких купців до Ніжина. Вона була пов'язана з політикою українських гетьманів. Війна з Польщею перервала усталені відносини України з Західною Європою, а козацьке військо потребувало нових джерел постачання. Це швидко збагнула козацька верхівка, зокрема гетьмани, які своїми універсалами надали грекам цілий ряд пільг та привілеїв.

Як зазначав К. Харлампович, у 80-ті рр. XVII ст. "громадське життя ніжинських греків вилилося в форму двох організацій – церковнопарафіяльної й суто торговельно-станової; члени їхні здебільшого одні й ті ж"¹. У 1696 р. обидві організації спричинилися до заснування в Ніжині грецького братства. Нове братство було санкціоноване грамотою київського митрополита Варлаама Ясинського від 3 липня 1696 р., а 19 жовтня того ж року – універсалом гетьмана Івана Мазепи. Цей висновок К. Харламповича настільки чітко і влучно роз'яснив досить заплутану ситуацію з початковими організаційними формами

© Гедьо Анна Володимирівна - доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

грецької спільноти м. Ніжина, що сучасні дослідники проблеми часто передають його без купюр у власних розвідках.

Серед матеріалів законодавства стосовно грецької громади м. Ніжина важливе місце посідають гетьманські універсали. Адже успішній торговельній діяльності греків сприяла не тільки їхня професійна заповзятливість, але і отримані, згідно з гетьманськими універсалами права і привілеї в торгівлі, звільнення від виконання міських повинностей, збереження особливої юрисдикції в місті. Більшість їх сьогодні зберігається у фонді Ніжинського грецького магістрату Державного архіву Чернігівської області².

Гетьманські універсали XVII-XVIII ст., що стосуються виключно історії ніжинських греків, були опубліковані у XIX ст. професором О. Федотовим-Чеховським у виданні "Акты греческого Нежинского братства"³ та на початку XXI ст. у виданні "Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII-XIX ст."⁴.

Слід зазначити, що О. Федотов-Чеховської видав збірник грамот з архіву Михайлівської церкви в м. Ніжині. Універсалам українських гетьманів було відведено в публікації спеціальний розділ – "Універсали гетьманів". Однак, як слушно зазначив О. Дмитрієвський, відсутність будь-якої передмови у виданні О. Федотова-Чеховського позбавила читача відомостей стосовно місця зберігання опублікованих документів. Видавець не зазначив також, що деякі з наведених їм актових матеріалів вже були опубліковані⁵.

Універсал (від лат. *universalis* – загальний, повсюдний, різнобічний) був основним документом законодавчого характеру, який представляв собою розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру органів влади, вищих світських і духовних посадових осіб в Україні протягом XVII – XVIII ст. Універсал – це форма звертання до народу, доведення до широкого загалу військових та адміністративних розпоряджень, наказів про мобілізацію й походи, про призначення полковників та інших старшин, про різні господарські та фінансові справи, взяття під протекцію людей і установ, про підтвердження наявних і надання нових маєтків. Універсали видавалися від імені гетьмана, полковників, сотників та іншої козацької старшини.

В універсалах можна виділити такі частини: вступний протокол: 1) ім'я, прізвище і титул гетьмана; розпорядження: 2) звертання до осіб, яким універсал адресувався; 3) опис подій, що спричинили видання універсалу; 4) вирішення справи; 5) погрози на адресу тих, хто не виконує рішення; кінцевий протокол: 6) дата; 7) підпис гетьмана; 8) печатка. Ці головні елементи наявні в усіх універсалах українських гетьманів, але в різних формах.

За призначенням універсали поділяються на загальні й приватні. Загальні – це ті, правова дія яких тривалий час розповсюджувалася на всіх греків. Приватні універсали видавалися окремим особам або мали разову дію (наприклад, універсал І. Мазепи від 30 квітня 1697 р. наданий Дмитру Мачману). За привілеями, наданими гетьманами, універсали умовно можна поділити на такі: 1) які надавали пільги в торгівлі; 2) які звільняли від підводної і постійної повинностей; 3) які встановлювали особливий статус греків у Ніжині (за юридичною дією – це універсали, у яких розв'язувалося принципово нове для греків питання) і 4) які підтверджували попередні акти.

Відмінності в тексті вступного протоколу зумовлювалися переважно змінами титулу гетьмана та його сюзерена. Ім'я і прізвище гетьмана зустрічаються в одній формі – "Іван Мазепа". Після Б. Хмельницького, коли Лівобережна Україна не тільки фактично, а й формально вважалася російською автономією, гетьманські універсали набрали ще чіткішої форми. У верхній частині універсалу ставилось ім'я і титул гетьмана. Аналіз гетьманських універсалів І. Мазепи свідчить, що титул гетьмана зазнав деяких змін: до 1697 р. в універсалах І. Мазепи переважав титул: "Гетман з войском Его Царского Пресветлого Величества Запорожским". В універсалах від 16 травня 1701 р. і від 17 жовтня

1709 р. його титул зазначався: "Пресветлейшого и Державнейшого Великого Государя Нашего Царя Его Царского Пресветлого Величества войска Запорожского Гетман и славного чина Святого Апостола Андрея кавалер".

Звертання в універсалах І. Мазепи в основному не змінювались – "ознаменуем сим нашим Універсалом". Кожний з універсалів адресувався "Всем в обещ и каждому зособно, кому то ведати належить, меновите Старшине и черне войска Их Црс. Пртл. Влчства Запорожского, а особливо пану полковникови Нежинскому, Обозному, Судье и Асаулом полковым, Сотником, Атаманови Городовому, также и всему Майстратови тамошнему ознаймуе"⁶, "Всем вобщ и каждому зособна, кому того ведати будет потреба, обоего духовного и свецкого чину на властех и под властию будучим людем ознаймуем, иж прихилиючися мы до уневерсалов, ак от свецких зверхностей, так и от духовных высоких властей, честному отцу Христофору, и всему церковному братству"⁷, "Всем вобщ, и каждому зособна, кому о том ведати належит, а особливо Пану Полковникови войска Его Царского Пресветлого величества Запорожскому Нежинскому, Обозному Суди, Писарови и Асаулом Полковим, сотником, Атаманови городовому и всему старшому и меншому товариству, также войтови бурмистром рийцам лавником и всем мещаном, и посполитим людем тамошним"⁸, "Егож Царского Пресветлого Величества войска Запорожского пану Полковникови Нежинскому, старшине полковой: атаманови Городовому, также Воитови Бурмистреви, и всему Маистратови тамошнему ознаймуем"⁹.

Події в більшості універсалів І. Мазепи описувались без вступу. У деяких універсалах були відсутні вступ і опис подій, а наводились тільки вирішення справи. Формулювалися вони здебільшого одними і тими самими фразами: "прето сим універсалом нашим позволяем", "сим уневерсалом Нашим ознаймуем", "рейментарско приказуем".

Тим, хто не виконував наказу, універсал погрожував покаранням, причому й тут зустрічалася стереотипна фраза, а часом вказувалися точні засоби покарання – "грозно рейментарско упоминаем и приказуем", "права того оним сим уневерсалом нашим утврерженного нарушати не важился под войсковым караньем", "наводячи нарушене уневерсалу нашему, такового мы сронго карати на худобе и на здоровью без отпуску будем". Ці застереження часом закінчувалися фразою "иначе не чинячи".

У кінцевому протоколі зазначалися місце і дата видання документа, підпис гетьмана. Дата починалася словом "дан". Щодо місця, то універсали видавали і в гетьманських столицях, і в польових таборах, і в полкових та сотенних містах, і в Москві та Петербурзі. Серед проаналізованих універсалів найчастіше зустрічаємо: "в Батурине".

Наприкінці універсалу з лівого боку ставився власноручний підпис гетьмана. І. Мазепа, – "звышменованый Гетман рукою власною", а стосовно універсалу І. Мазепи від 16 травня 1701 р., О. Федотов-Чеховської зазначав: "Универсал написан мелким полууставом вдоль листа; слишком толстою и розмашистою подписью Гетмана захвачены и закрыты две последних строки так, что читать их трудно. Печать войска Малой России"¹⁰.

Універсал обов'язково скріплювався печаткою. Відносно печатки І. Мазепи, О. Федотов-Чеховської зазначав: "Ясно читается на печати в ободки: "Печать Малои России Войска Их Царского Пресветлого Величества Запорожского". Посреди печати фигура во весь рост и во всем облачении представляет Запорожского казака, который пальцы правой руки заложил за пояс, а левою рукою держит на левом плече рушницу"¹¹.

Універсали І. Мазепи стосувалися безпосередньо грецьких купців, які мешкали на той час у Ніжині. В універсали від 13 вересня 1687 р. гетьман підтвердив усі права греків, надані їм Універсалом І. Самойловича від 28 листопада 1675 р. В останньому І. Самойлович зазначав: "Суплековали до нас все одностаине чужоземские купци, на сей час в Украине мешкающие, то есть Греки и

Волохи жалобливе просячи, же бисмо не попустили их урядом разним, особливе Маестратори Нежинскому, судити и о вшем, а бисмо подлуг давного их звичаю, позволили им самим межи собою в заводах купецких суди одправляти, и вшелякие правние заистя успокоевати"¹². Виходячи з цього, І. Самойлович наказував: "аби жаден уряд так войскової яко и мескіи, а особливе Маестрат Нежинский менених чужоземских купцов до суду и права своего, и в наименьшом их заводе не важился потягати, повагою власти нашею мощно обвароваши, сурово приказуем"¹³. Гетьман дозволив "самим грекам суди відправляти". Цим універсалом гарантувалася автономність грецького суду і водночас передбачалася можливість подання апеляції до Генерального військового суду в разі тих чи інших ускладнень. Це фактично запроваджувало державний контроль над автономним грецьким судочинством. Саме з виданням цього універсалу історики пов'язують появу греків у Ніжині як окремої постійної громади. З цього приводу слушно зауважив В.О. Ейгорн: "Гетьмани спочатку давали привілеї приїжджим грекам та людям інших націй"¹⁴.

Зі свого боку І. Мазепа, крім підтвердження попередніх прав греків, додав й дещо нове: "Дела их купецкие, и всякия sprawy самым межи собою расправовати, и всякия заводы и звады люб межи товариством их, люб межи челядью деючиеся судити успокоивати позволяем: тылкомають они и повинни будуть в трудных справах и кременалах подобных до суду нашего Енерального войскового удаватися"¹⁵.

Слід зазначити, що І. Мазепа опікувався не тільки купецькими справами греків, а й урегулюванням їх церковного життя. Починаючи з 1687 р., ніжинські греки неодноразово зверталися до гетьманської влади з проханням дозволити їм побудувати церкву й самостійно здійснювати релігійні обряди згідно з їх звичаями. Саме цього питання стосувалися наступні універсали І. Мазепа. Так, 18 грудня 1687 р. гетьман дозволив: "честному отцу Христофору, и всему церковному братству, купцом чужоземским на выставлене церкви и на отправовање в ней Греческим свойственным их языком, данных, которую то церковь они власным коштом и старанием своим в Нежине оздобне, не тылко деревом выставовили, але и мурами выставовити стараются, и порядком церкви матки нашей Восточной неусинно отправоуючеся ку хвале Богу набоженство. Даемо и мы сей наш универсал яко священнику тое церкви, так и братству оборонный"¹⁶.

Універсалом І. Мазепа від 19 жовтня 1696 р. було санкціоноване Ніжинське грецьке братство. Згідно із ним грекам надавалося право без втручання ніжинського ігумена обирати свого пресвітера, який підпорядковувався тільки київському митрополиту, право заснувати школу і шпиталь, а також стверджувалася непорушність автономної грецької юрисдикції. Грецькі церкви – Святого Михаїла і Усіх Святих у м. Ніжині перебували під особливою охороною Константинопольського патріарха та підпорядковувалися виключно київським митрополитам. Місцевій церковній владі заборонялося втручатися у духовні справи ніжинських греків.

Крім того, 19 жовтня 1696 р. гетьман затвердив дозвіл митрополита Варлама Ясинського про будівництво при грецькій церкві школи та лікарні для греків, зазначивши: "Належачи во всех справах духовных до власти и суда пастырского, пререченнаго престола Киевского митрополитанского ... будучи в церковном крестоносном братстве, яко люде особливый свой язык маючи, и честь свою купецкую держати"¹⁷.

Українська гетьманська влада з повагою ставилася до Ніжинського грецького братства. У разі потреби вона виступала посередником у спірних питаннях і захищала інтереси греків. Про це свідчить такий випадок. У 1697 р. греки змушені були поскаржитися гетьману на Дмитра Мачмана, який намагався вступити до братства для того, щоб користуватися всіма наданими грекам пільгами і постійно перешкоджав церковній діяльності громади, нав'язуючи свою організацію релігійного життя.

І. Мазепа універсалом від 30 квітня 1697 р. наказував: "Димитрий Мачман mezi братство их купцов Греческих Неженских не тиснул и жадним способом не важился в порядках царковних чинити трудности, и ништо иний им не чинили наименьшее завади"¹⁸.

Саме І. Мазепа видав універсал, який певною мірою можна назвати знаковим для ніжинських греків. Адже він визначив ті права, якими греки користувалися фактично протягом усього XVIII ст. Цей універсал було видано 16 травня 1701 р. У документі зазначалося: "Од давания подвод и насиланья в дома их наездов, яко теж и од вшеляких на место подачок чинимо волними. Прето а бысте Вм. Полковая Нежинская Старшина и мескые урадовые, у помененных купцов Греческих, коней в подводи брати, и приезджим людем в домах их господь показовати и жадных меских подачок брати не велели, але от всего то мели свободными и отлеглими, повагою сего оборонного универсалу приказуем"¹⁹.

Універсали І.Мазепа першими торкалися не тільки економічних прав греків і можливості здійснювати самим правосуддя, а й дозволяли грекам самостійно вирішувати релігійні питання. Наступні гетьмани в своїх документах уже не обминали вирішення цього питання.

Таким чином, універсали Івана Мазепа дають можливість простежити процес заснування та поступове зростання ніжинської грецької громади і становлять цінний матеріал для вивчення її історії. Виходячи із їхнього змісту, можна стверджувати, що гетьманський уряд приділяв грекам м. Ніжина досить багато уваги. Зміни у зовнішньополітичній орієнтації та внутрішні негаразди не вплинули на ставлення гетьманського уряду до грецьких купців, що підтверджує їхню вагому роль в економічному житті Гетьманщини. Саме гетьманські універсали І. Мазепа дають змогу простежити процес становлення та зміцнення ніжинського братства завдяки наданим гетьманами прав та пільг грекам в їх торговельній діяльності та судочинстві.

1. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII - XVIII ст.) // Записки Историко-филологического відділу УАН. - К., 1929.- № 24. - С. 18.
2. Держархів Чернігівської обл. - Ф .101, оп. 1, 2.
3. Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - К.: Керер , 1884.- 84 с.
4. Гедьо А.В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в архівних матеріалах середини XVII-XIX ст. - К.: Інститут історії України НАН України, 2005. - 423 с.
5. Переказповідомлення О. Дмитрієвського "Греческое Нежинское братство и его устав" // Труды VIII Археологического съезда в Москве. - Т. IV.- М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1897. - С. 114.
6. Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 54.
7. Там само. - С. 55.
8. Там само. - С. 56.
9. Там само. - С. 57.
10. Там само. - С. 60.
11. Там само. - С. 57.
12. Універсал І. Самойловича від 28 листопада, Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 53.
13. Там само.
14. Эйгорн В. К истории иноземцев в Старой Малороссии. - М., 1908. - С.6.
15. Універсал І. Мазепа від 13 вересня 1687 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 54.
16. Універсал І. Мазепа від 18 грудня 1687 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 55.
17. Універсал І. Мазепа від 19 жовтня 1696 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 56-57.
18. Універсал І. Мазепа від 30 квітня 1697 р., Батурич // Федотов-Чеховской А.А. Акты нежинского греческого братства. - С. 58-59.
19. Там само. - С. 59-60.

В статье дается источниковедческий анализ универсалов украинского гетмана Ивана Мазепы как законодательных материалов по истории греков Украины. Рассматривается эволюция гетманских универсалов, которые определяли правовой и религиозный статус Нежинской греческой общины.

The present article gives the analysis of Universals of Ukrainian Hetman Ivan Mazepa as legislative materials on the Ukrainian Greeks history. The article examines the evolution of Hetmans' Universals that determines the legal and religious status of Nezhin Greek community.

